

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

MODERN APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENCE OF LEGAL RESPONSIBILITY

Стаття присвячена аналізу сучасних підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності. Це настільки багатостороннє системне явище, що розглядати його необхідно з багатьох точок зору: з точки зору самостійного інституту системи права, як різновид соціальної відповідальності, як соціальний регулятор і інш. Також цей інститут залежить від багатьох факторів державно-правового та соціального характеру. Це підтверджує динамічність, системність юридичної відповідальності, а це потребує постійного дослідження тенденцій і результатів змін у розумінні і трактуванні теоретико-методологічних і практичних засад реалізації інституту юридичної відповідальності.

Метою статті є аналіз наукових підходів до розуміння сутності і форм юридичної відповідальності в сучасному світі.

В основі юридичної відповідальності лежить державно-правовий примус, який можна використовувати з різною силою і частотою. Протягом людської історії формувались основоположні принципи, що були покладені в основу права як системи, і які знайшли своє відображення в справедливості, рівності, загальнообов'язковості, верховенстві права. Безперечно, ці принципи продовжують лежати в основі процесу формування права, але, не можна не визначити і того моменту, що останні сімдесят років проходила інтенсивна гуманізація юридичної відповідальності, що призвело до деяких негативних наслідків. Серед них потрібно визначити те, що в країнах з авторитарними і тоталітарними політичними режимами сформувалась вседозволеність поведінки як з боку держави, так і з боку окремо взятої особи. Це порушує сутність справедливості, формується персоніфікованість реалізації юридичної відповідальності. На зміну силі права приходить право сили. Такий, можна сказати, синусоїдний процес розвитку юридичної відповідальності показує змінність як суспільної свідомості взагалі, так і правосвідомості індивідуального і колективного характеру як частини суспільної свідомості. Тож треба відзначити такі теоретичні ознаки юридичної відповідальності, як системність, динамічність, стабільність, об'єктивність, історичність.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, динамічність, принцип справедливості, соціальна природа юридичної відповідальності.

The article is dedicated to the analysis of contemporary approaches to understanding the essence of legal responsibility. This is such a multifaceted systemic phenomenon that it needs to be examined from many perspectives: as an independent institution of the legal system, as a type of social responsibility, as a social regulator, and more. This institution is also influenced by many state-legal and social factors. This confirms the dynamic and systemic nature of legal responsibility, which requires constant research into trends and outcomes in the understanding and interpretation of the theoretical, methodological, and practical foundations of the implementation of the institution of legal responsibility.

The purpose of the article is to analyze scientific approaches to understanding the essence and forms of legal responsibility in the modern world.

Legal responsibility is fundamentally based on state-legal coercion, which can be applied with varying degrees of intensity and frequency. Throughout human history, fundamental principles have been developed and enshrined in the foundation of law as a system, reflecting justice, equality, universality, and the rule of law. Undoubtedly, these principles continue to underpin the process of law formation, but it is also important to acknowledge that over the last seventy years, there has been an intensive humanization of legal responsibility, which has led to some negative consequences. Among them is the fact that in countries with authoritarian and totalitarian political regimes, permissiveness in behavior has developed on the part of both the state and individuals. This undermines the essence of justice and leads to the personalization of legal responsibility. The rule of law is replaced by the law of force. This sinusoidal process of the development of legal responsibility reflects the changing nature of societal consciousness in general, as well as the legal consciousness of individuals and collectives as part of that societal consciousness. Therefore, it is necessary to highlight the following theoretical features of legal responsibility: systemic nature, dynamism, stability, objectivity, and historicity.

Key words: *social responsibility, legal responsibility, dynamism, principle of justice, social nature of legal responsibility.*

Вступ. Юридичну відповідальність, як складне соціальне явище, можна розглядати з декількох точок зору – з визначення її місця у системі правових явищ та її ролі як соціального регулятора. Як один із найбільш ефективних інститутів регулювання соціальних відносин, юридична відповідальність формується і застосовується відповідно до багатьох факторів – форми держави, стану правової культури і правосвідомості відповідної людської спільноти, правової системи і багатьох інших. Це підтверджує думку про те, що юридична відповідальність є динамічним явищем, що повинно відповідати історичним умовам, що склалися в тій чи іншій країні. І хоча вважається, що основні принципи права є аксіоматичними, але, треба зауважити, що їх зміст може перетворюватися згідно зі змінами, що відбуваються у відповідному суспільстві.

Світова сучасність характеризується проявом змін цивілізаційного характеру, а як показала історія, саме у такі періоди відбуваються зміни в суспільній правосвідомості і, в першу чергу, у розумінні справедливості, як засадничого принципу і права, і юридичної відповідальності. Тож, поки цей процес знаходиться в початковій стадії, необхідно дослідити сучасне розуміння сутності юридичної відповідальності для прогнозування змін підходів до відтворення принципу справедливості в юридичній відповідальності. На наш погляд ці зміни будуть проходити обов'язково, а в якій бік – посилення чи подальшої гуманізації – покаже час.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз наукових підходів до розуміння сутності і форм юридичної відповідальності в сучасному світі.

Результати дослідження. Від початку правового регулювання суспільних відносин, юридична відповідальність набула ознак покарання за порушення, обмеження прав правопорушника та його відповідальності перед потерпілим під безпосереднім впливом держави. Тому, виходячи з соціально-юридичної природи юридичної відповідальності, цей інститут можна визначити як динамічний і детермінований, такий, що безпосередньо залежить від змін соціальних відносин і відносин між суспільством та державою.

На нашу думку, період мирного існування людства після Другої світової війни створив умови для локальних порушень прав людини в інтересах окремих осіб, груп чи держав. Формально ці права існують, але склалося відчуття безкарності та уникнення відповідальності значною групою осіб залежно від їх службового або матеріального становища. Це положення не проникло до всіх верств населення, але його широке розповсюдження, на жаль, очевидне.

Треба зауважити, що науковці останнім часом не приділяли достатньої уваги дослідженню трансформації сутності юридичної відповідальності, можливо, вважаючи, що цього процесу не відбувається. Проте, якщо б це не відбувалось, навряд чи виникли б сучасні воєнні події в різних кутках світу та підтримка правих рухів у країнах Західної Європи.

Серед закордонних авторів, що досліджували саме природу відповідальності в юридично-му сенсі можна назвати Джона Гарднера, Герберта Гарта, Алека Валена та інші.

В першому есе «Вступ до вивчення принципів покарання» своєї відомої праці «Покарання і відповідальність», що була надрукована ще у 1968 році, Г. Гарт зауважив, що існує багато визначень терміну «покарання», в тому числі і філософських. Але він вважає за необхідне виділити п'ять елементів, на які потрібно спиратися при визначенні покарання: «Я визначу стандартний або центральний випадок «покарання» з точки зору п'яти елементів:

- (i) Воно має включати біль або інші наслідки, які зазвичай вважаються неприємними.
- (ii) Це повинно бути за порушення правових норм.
- (iii) Це має бути фактичний або ймовірний правопорушник за злочин, який скоїв саме він.
- (iv) Він повинен навмисно вводитися людьми крім правопорушника.
- (v) Воно повинно бути встановлене та кероване органом влади, який створений правовою системою, проти якої скоєно правопорушення [1, с. 5].

Такі положення, на думку Г. Гарта, є стандартними і визначальними для характеристики покарання. Але він також і розглянув і нестандартні елементи, які безпосередньо стосуються покарання, але можуть впливати на визнання дій протиправними, які заслуговують (або навпаки не заслуговують) на визнання їх як злочинних:

«а) Накладені або застосовані покарання за порушення правових норм іншими суб'єктами, ніж офіційними особами (децентралізовані санкції).

(b) Покарання за порушення неправових правил або наказів (покарання в сім'ї чи школі).

(c) Заступницьке або колективне покарання певного члена соціальної групи за дії, вчинені іншими без попереднього дозволу, заохочення, контролю або доступу.

(d) Покарання осіб (інших, ніж згідно з (c)), які насправді не повинні бути правопорушниками.

Основне значення переліку цих нестандартних випадків полягає в запобіганні використанню того, що Г. Гарт називає «визначальною зупинкою» в обговореннях покарання. Це зловживання визначенням, особливо спокусливе, коли використовуються умови (ii) і (iii) стандартного випадку в аргументації проти утилітаристського твердження, що практика покарання виправдана сприятливими наслідками дотримання законів, які він забезпечує [1, с. 5].

Такий комплексний підхід до розгляду дефініції «покарання» показує складність і багатогранність цього явища. А ми звернулися до дослідження цієї дефініції, тому що вважаємо, що покарання є основою юридичної відповідальності. Але треба відзначити, що автори-прихильники позитивістської концепції в праві ретельно розглядають тільки кримінальну відповідальність, не приділяючи достатньої уваги іншим видам юридичної відповідальності. В працях науковців цього напрямку вважалось, що в основі інших видів відповідальності (крім політичної) лежить не покарання, а деяке обмеження прав і можливостей. Тому, достатньо повно зрозуміти, що лежить в основі юридичної відповідальності, можливо тільки ретельно досліджуючи кримінальну відповідальність.

При цьому покарання розглядається як страждання, що несе винний за свої діяння. Тут треба відзначити специфічність підходу Г. Гарта до розуміння цього страждання: «страждання спокутується – перетворюється з поганого на добре – через його зв'язок із вчиненням зла». Метою кримінального покарання є компенсаційна вигода. Складне запитання: що вважається компенсаційною вигодою? Гарт вважає, що зменшення кількості правопорушень у майбутньому кваліфікується як компенсаційна перевага кримінального покарання. Закон, каральні заходи можуть сприяти цьому зменшенню різними способами: шляхом стримування, шляхом громадської освіти, шляхом недієздатності, шляхом реабілітації тощо. Але як би це не було зроблено, відповідна вигода, вважає Гарт, полягає в підрахунку майбутніх кривд, які, завдяки системі, ніколи не будуть скоєні. Смертна кара за вбивство, вважав Гарт, може бути виправданою лише тоді, коли (зокрема) завдяки її застосуванню достатня кількість вбивств або, принаймні, достатня кількість досить тяжких злочинів залишаються невчиненими [1, с. xiv].

І взагалі, за Г. Гартом, мета кримінального законодавства полягає у встановленні типів поведінки (у цьому випадку відповідності вже існуючому моральному закону) як юридичних стандартів поведінки та забезпеченні їх дотримання.

Тобто, резюмуючи підхід Г. Гарта до визначення сутності покарання, як основи юридичної відповідальності, треба відзначити, що покарання має як перспективну, так і ретроспективну характеристики. На його думку, покарання повинно застосовуватися тільки щодо осіб, що дійсно вчинили злочинні дії. По-друге, покарання повинно бути зосереджено на стражданні, яке призведе до переродження особи злочинця, тобто, для його блага, для утримання його від злочинних дій в подальшому. І, по-третє, приклад покараного злочинця може утримати інших осіб від порушення закону.

Джон Гарднер у своїй роботі «Правопорушення та захист: вибрані нариси з філософії кримінального права» (2007) виділив специфічні види юридичної відповідальності, а саме – наслідкову (за Р. Дворкіним) і основну. Наслідкова відповідальність пов'язана з особистими переживаннями особи, що вчинила правопорушення.

Як вважає Дж. Гарднер «Щойно ми усвідомлюємо, що зробили щось неправильно чи помилкове, ми починаємо шукати виправдання та вибачення. Чому це так? Можна сказати, що

відповідь очевидна. Виправдовуючи або хоча б вибачаючи наші неправильні вчинки та помилки, ми можемо уникнути необхідності нести частину або всі неприємні моральні чи юридичні наслідки, пов'язані з їх здійсненням. Ми можемо уникнути відповідальності за покарання або докори, обов'язку відшкодування або вибачення, втрати права на допомогу чи компенсацію, або інших небажаних змін у нашому моральному чи правовому становищі. Коротше кажучи, ми можемо уникнути притягнення до відповідальності за те, що сталося не так [2, с. 177]. Вчений вважає, що правопорушник або особа, що вчинила неморальний проступок, намагається виправдатися як перед спільнотою, так і перед самим собою. Тобто, уникнути відповідальності, навіть якщо неправовий чи неморальний проступок реальні, уявляючи, що це можливо. І в продовж з'ясування сутності відповідальності, Дж. Гарднер пропонує ще один вид відповідальності – основну відповідальність. Чим вона відрізняється від наслідкової відповідальності? По-перше, тим, що особа усвідомлює своє порушення правового чи морального характеру. По-друге, ці особи не намагаються виправдовуватися у сенсі наслідкової відповідальності, але потребують виправдання в силу своєї соціальної зрілості: «Відповідальність в основному сенсі – це ніщо інше, як здатність пропонувати виправдання та пояснення. У термінах, які ми частіше використовуємо, це здатність пояснити себе, дати зрозуміле пояснення своїх дій, відповідати за себе як раціональна істота. Коротше кажучи, це саме те, на що вказує це слово: здатність відповідати – response-ability [2, с. 178].

Такі види відповідальності стосуються безпосередньо особи, що вчинила правопорушення. Так би мовити, зовнішня і внутрішня сторони усвідомлення неправильності свого проступку, але все ж таки, намагання не нести відповідальності за свої дії (основна відповідальність), і уникнути громадського осуду (наслідкова відповідальність). Хоча і наслідкова відповідальність проявляється в тому, що уникнути цієї відповідальності. Тобто, спільною рисою цих двох видів відповідальності автор показує намагання особи уникнути звуження своїх прав і захистити свої особисті інтереси, при цьому, отримавши виправдання від суспільства. В будь-якому разі, правопорушник намагається зберегти повний обсяг своїх можливостей і уникнути відповідальності, усвідомлюючи, що відповідальність – це втрата можливостей, звуження їх обсягу у порівнянні з іншими членами суспільства.

Це загальні положення юридичної відповідальності, розглянуті Дж. Гарднером. А що стосується кримінальної відповідальності, то крім загальних положень, додаються і специфічні характеристики кримінальної відповідальності, що стосуються ролі, що відіграє особа у вчиненні злочину. В обіг вводяться ще два види, вже кримінальної відповідальності – особиста і опосередкована. Він наводить думку Л. Фармера з цього приводу, з якою погоджується: «...що закон може вибрати режим опосередкованої відповідальності як спосіб надання юридичної сили тому, що насправді (тобто, крім закону) є різновидом особистої відповідальності за співучасть. Можливо, таким чином опосередкована відповідальність роботодавця за делікти його працівників є «способом інституціоналізації в законі того факту, що [роботодавці] завжди беруть участь у правопорушеннях своїх підлеглих через їхню посаду». Друге джерело сумнівів полягає в тому, що здається, що є деякі випадки на межі, які є невизначеними між особистою відповідальністю за співучасть та опосередкованою відповідальністю [2, с. 251].

І складність визначення співучасті у вчиненні злочину полягає в тому, що, здебільш «крупна риба» виступає саме співучасником злочину, не виконуючи особисто якихось фізичних дій, що стосуються злочину. Причинний внесок у правопорушення головного виконавця є необхідною, але недостатньою умовою для того, щоб бути співучасником.

Тож, в основу розгляду кримінальної відповідальності покладено і визначення причинності відповідних дій окремо взятої особи.

Позиція сучасного дослідника теорій юридичної відповідальності Нільс Янсен взагалі викликає багато питань. Він стверджує, що відповідальність концептуально незалежна від вини та неправомірності, і її не слід отожденовати з жодним із цих понять. На його думку люди часто приймають на себе провину – а також приписують собі заслуги – за події, які частково є результатом поганої або доброї удачі [3]. Взагалі особа повинна нести юридичну відповідальність тільки в тому випадку, коли вона не може надати пояснення або виправдання. Такий підхід притаманний європейській правовій культурі. Навіть наводиться лінгвістичний доказ цього положення за допомогою таких термінів, як «responsabilita', responsabilitate'» або «Verantwortung». Сучасний підхід до визначення сутності юридичної відповідальності кардинально відрізняється від попереднього трактування індивідуальної відповідальності «Однак сьогодні відповідальність більше не можна сприймати як належне. З одного боку, широка концепція відповідальності оспорується,

оскільки серйозні автори вважають, що відповідальність обмежується лише наслідками вини. З іншого боку, можна відмовитися від відповідальності як принципової позиції. Справді, люди, які стикаються з очікуванням прийняття відповідальності, можуть просто відкинути саму ідею відповідальності. Такі люди можуть поставити просте запитання: «чому я повинен відповідати?» [3, с. 2–3].

Відповідаючи на це питання, дослідник показує, що юридична відповідальність може наступати (саме в юридичному сенсі) не тільки внаслідок порушення норми права, а й внаслідок безпідставного збагачення. Деліктне право тісно пов'язане з правом безпідставного збагачення. Моральний принцип проти безпідставного збагачення також лежить в основі деліктної відповідальності і допомагає пояснити ідею відповідальності. По-друге, основою як права безпідставного збагачення, так і деліктного права є права позивача в широкому сенсі, юридично захищені інтереси, що дають підставу для юридичних претензій. Це напрочуд стара ідея, яка протягом XX століття знайшла нове вираження у процесах, які зазвичай описують як «конституціоналізацію» приватного права: основні права розглядаються як пріоритетні щодо формулювання інших правових норм; вони визначають, подібно до конституційних принципів, зміст цих норм [3, с. 3].

Ідея громадянська рівність і принцип заборони безпідставного збагачення, що були покладені формування юридичної відповідальності, вимагають від громадян нести відповідальність не тільки за наслідки своєї вини, а й за наслідки дій, які одночасно загрожують правам інших громадян. Особливо чітко це можна побачити у випадках необхідності. Помилково розуміти юридичну відповідальність лише як засіб виконання законних обов'язків. Як вважає Нільс Янсен, «сувора відповідальність є інтелектуально цілісним поняттям і часто може бути доречною». Все це не означає, що моральні міркування повинні бути несуттєвими для обговорення деліктного права [3, с. 32].

Тобто, відповідальність за порушення саме деліктного права, а не права взагалі, повинна наступати разом з моральною відповідальністю. Така позиція, на нашу думку, є доволі спірною, але поява таких міркувань з приводу юридичної відповідальності показує зміни, які проходять в суспільній правосвідомості, що призведе, на нашу думку, до деякого нівелювання основного принципу юридичної відповідальності – принципу справедливості.

Знов треба зауважити, що дослідники, визначаючи сутність юридичної відповідальності, звертаються саме до кримінальної відповідальності, в якій найбільш повно і системно відображаються основні характеристики відповідальності.

Що стосується досліджень з приводу загальних положень юридичної відповідальності вітчизняних вчених, то потрібно відзначити праці В. К. Грищука, Н. М. Оніщенко, М. І. Козюбри, М. С. Кельмана, О. Г. Мурашина, О. В. Гришук, С. В. Петкова, Н. О. Армаш, Д. П. Калаянова та інші.

М. І. Козюбра, як теоретик і практик права, визначає юридичну відповідальність, як передбачений законом обов'язок особи перетерпіти несприятливі для себе наслідки як майнового, так і не майнового характеру, вид і міра яких визначаються компетентним органом за результатами розгляду скоєного особою діяння, визначеного законом як правопорушення [4, с. 302]. При цьому, правознавець у визначенні ознак юридичної відповідальності спирається на думку Г. Гарта, але на відміну від нього, не виділяє стандартні і нестандартні ознаки юридичної відповідальності, а об'єднує їх в єдину систему. І зауважує, що юридична відповідальність хоча і має примусовий характер, але її необхідно відрізняти від інших правових явищ, що мають примусовий характер: тимчасове обмеження прав особи у визначених законом випадках як превентивний захід від можливих правопорушень, для забезпечення розслідування правопорушення, для захисту прав та інтересів людини, інших осіб, суспільства.

Щодо поглядів іншого відомого вітчизняного теоретика права В. К. Грищука, то він визначив юридичну відповідальність, як вид соціальної відповідальності, яка, на його думку, виникла саме як регулятор соціальних відносин в суспільстві. Соціальна відповідальність визначена ним як соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами. Соціальна відповідальність переслідує мету упорядкування, гармонізації суспільних відносин і забезпечення їхнього поступального та стабільного розвитку [5, с. 52]. У залежності від видів соціальних норм виділяють такі різновиди соціальної відповідальності: моральна, релігійна, дисциплінарна, політична, правова (юридична) [5, с. 54].

Дослідник також виділяє і негативну, і позитивну соціальну відповідальність. Тож, логічно зауважити, що характеристики цілого (але не всі) екстраполюється на часткове, а в цьому

випадку, юридичну відповідальність необхідно розглядати як часткове, як різновид соціальної відповідальності.

Також В. К. Гришук зауважив, що соціальна відповідальність має дихотомічний характер, який передбачає не тільки «відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною». Це зауваження безпосередньо і можна сказати – в першу чергу – стосується юридичної відповідальності.

М. С. Кельман і О. Г. Мурашин відзначають таке цікаве явище в юридичній літературі, як протиставлення юридичної відповідальності (як виду) соціальній відповідальності (як родового поняття). На нашу думку, це не просто нелогічно, а абсолютно недоречно. Безперечно, будь яка частина цілого буде мати не всі ознаки виду, але більшість чи деякі ознаки частині будуть притаманні.

Висновки. Необхідно визначити, що на цей час юридична відповідальність є самостійним інститутом системи права, і одночасно виступає різновидом соціальної відповідальності. Тобто, вона виступає системним явищем, яке знаходиться на перетині взаємовідносин особа – суспільство – держава. Як різновиду соціальної відповідальності юридичній відповідальності притаманні характеристики соціального регулятора. З іншого боку, цей соціальний регулятор наділений можливістю використовувати примус у більших розмірах, ніж більшість інших видів відповідальності, що згадувалися вище.

І, на останок. Чомусь питанням зміни сутності юридичної відповідальності приділяється недостатньо увагу. Причиною цього, на нашу думку, можна вважати розуміння права як вже сформованої системи, яка сформувала головні принципи існування, що не підлягають зміні. Це помилковий підхід. Юридична відповідальність, так само як і саме право, явища динамічні, постійно відображаючи зміни суспільної свідомості, що тягне за собою і перегляд змісту основоположних принципів права. Достатньо згадати різноманітне розуміння принципу справедливості, що покладений в основу системи права, а, внаслідок цього, і в основу системи юридичної відповідальності, в різні історичні епохи. Тож треба констатувати, що в епоху кардинальних соціальних пертурбацій розуміння сутності юридичної відповідальності не може залишитися незмінним. А розуміння нових теоретичних засад юридичної відповідальності обов'язково вплине на її практичну реалізацію. Задача юристів-теоретиків спрогнозувати цей процес та його подальший розвиток.

Список використаних джерел:

1. H.L.A. Hart, *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law* (2nd ed., Oxford: Oxford University Press 2008) | Doi: 10.1093/acprof:oso/9780199534777.001.0001
2. Gardner, John (John B.) *Offences and defences: selected essays in the philosophy of criminal law* / John Gardner. Oxford. 2007.
3. Nils Jansen, *The Idea of Legal Responsibility* /Oxford Journal of Legal Studies, (2013), pp. 1–32. doi:10.1093/ojls/gqt031
4. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
5. Гришук В.К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.